

ИРАН ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ЗАТТАЙ МӘДЕНИЕТІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бекенжанова А.А.

Ш.Есенов атындағы Каспий Технологиялар
және Инжиниринг Университеті «Тарих»
кафедрасының аға оқытушысы, магистр

Қазақстанның бүкіл әлемдік қоғамдастыққа тәуелсіз мемлекет ретінде танылуы қазақ халқының тарихи-мәдени мұрасы жайлы терең зерттеу қажеттігін туғызып отыр. Қазақ диаспорасының пайда болуы және қалыптасуы негізінен екі жолмен түзілгендігі белгілі: оның біріншісі мемлекеттік шекараларды белгілеген кезде өзінің байырғы ата-жұртында тұрса да негізгі этникалық ортасынан бөлініп қалған қазақтар болса, екіншісі, тарихи жағдайларға байланысты әр кезеңдерде көшіп барып орнығып қалғандар [1].

Осындай тарихтың аласапыран жылдарында тағдыр тәлкегіне ұшырап, небір қиыншылықтарды бастарынан өткізіп, Қазақстанның батыс аймағы Маңғыстаудан Түркменстанға өтіп, теңіз арқылы көршілес орналасқан мемлекет Иранға пана іздеп кеткен қандастарымыздың өткені мен бүгінгі және болашақтағы өмірі туралы жан жақты саралап, тарихи зерттеулер жүргізу тарих ғылымының алдында тұрған өзекті мәселелердің бірі.

Ирандағы қазақ диаспорасының этникалық тарихы мен мәдениетін зерттеу Қазақстан тарихының ақтаңдақ беттерін ашуға, қазақ халқының тұтастығы мен бірлігін қамтамасыз етуде, еліміздің тұрақты дамуында маңызы зор. Қазақ диаспорасының этникалық тарихы мен дәстүрлі мәдениетінің сақталуын, өзгерісін және ондағы бөгде ортадан қабылдаған ерекшеліктерді зерделей отырып, алыс және жақын шет елдердегі қазақтардың ұлттық болмысын сақтап қалуына көңіл бөлінеді.

Өткен ғасырдың 1920-30 жж. кеңес үкіметінің халыққа қарсы бағытталған саясаты, отырықшыландыру, бай мен кулактарды тәркілеу, күшпен өткізілген ұжымдастыру саясаты бүкіл халықтың наразылығын тудырды. Бұған қоса азаматынан, күнелтіп отырған мал-мүлкүнен айырылып, аш-жалаңаштыққа ұшыраған адай жұрты, оған қоса Маңғыстаудың барлық тұрғындары да жаппай толқуда болды. Бірте-бірте халықтың кеңес өкіметіне деген сенімі жоғалып, өздерінің наразылығын ашық көрсетті. Көшіп кетсек, қашып кетсек, «әлі жеткеннің талауынан құтылармыз», - деп үміттенгендер де

аз болмады. Сондықтан да 1931 ж. көктемінен бастап Қарақалпақ пен Түрікпен, тіптен Кавказ жеріне босқан адайлар мен табындардың легі үдей түсті [2].

Толқып, үдіре көшкендер зат-жүктерін түйеге артып, ат-көлік мініп жолға шықса, ал кедей адамдар Каспий теңізі жағалауындағы (Орта-Еспедегі) жүктері мен семьяларын қайықтарға тиеп алып, теңіздің оңтүстік жағалауындағы Комсомол шығанағы, Қызылтас деген жерге дейін барды. Ал бірқатары Қарақалпақстанға, Түркменстанға, Өзбек пен Тәжік жерлеріне барып бас сауғалаған. Енді бір тобы одан әрі асып, Иран, Ауғанстан, одан әрі Түркияға қоныс тепті.

Иран қазақтары 1929-1933 жылдар аралығындағы «Қызыл табан, шұбырынды» кезінде Маңғыстаудан Түрікменстан аймағына өтіп, Иранның солтүстігіндегі аудандарда орналасты. Қоныстанған жері Тегеранның солтүстік шығысында, Каспий теңізі жағына жайғасқан 1937 ж. құрылған Иранның бай өлкесінің бірі Мазандаран провинциясы. Қазіргі уақытта аталған үш қала Мазандаран провинциясынан бөлініп, жаңадан 1997 ж. құрылған Гүлістан провинциясының құрамында [3]. Жаңадан құрылған Гүлістан провинциясының орталығы Горган қаласы болып белгіленді.

Шетелдердегі қазақтардың қай жерде тұратынына, орналасуына қарамастан барлық жердегі қазақтарға тән ерекшеліктердің бірі, қазақ халқының ертеден тарих сабақтастық арқылы жалғасып келе жатқан қазақтың ру-руға бөліну дәстүрінің айнымай сақталып қалғандығы. Алыс шетелдердегі қазақ диаспорасының өзі қазақтың тілін жақсы білмесе де, көпшілігі өзінің қай жүзге, руға жататынын тап басып, анық біледі [4].

Гүлістан провинциясының экономикасы, егін шаруашылығы, мал шаруашылығы, балық аулау және өнеркәсіп салаларын құрады. Бұл аймақта егін шаруашылық өнімдерінен бидай, мақта, темекі, күріш және басқа да өнім түрлері шығарылды. Қазба жұмыстарының барысы анықтағандай Гүлістан провинциясы жағымды қоршаған ортамен адамзат тарихында ең маңызды жердің бірі болып саналып келеді.

Иранға қоныс аударған қазақтар босқын ретінде келгендіктен олар жұмыстың қай түрі болмасын айналысқан. Сондықтан қолға күрек, кетпен алып құрылыс және темір жол, басқа құрылыстарда көп жұмыс істеген. Қазақтардың көпшілігі сол кездері көп салынып жатырған темір жол құрылысында жұмысшы болып жалданды.

Әсіресе, арба жасауды бұл төңіректегі қазаққа жететін ешкім болмаған. Келген қазақтың көбі ұста, біразы арбамен жүк тасып біртіндеп оңала

бастайды. Иранның жергілікті халқы арба жасату, не жөндету үшін қазақтардан көмек сұрады. Келе-келе арбаларын сатып, машинаны пайдаланып жұмыс жасауға көшті. Жүк таситын, топырақ төгетін, жер қазатын қам-қаракеттер жасайтын, т.б. шаруашылық түрлеріне техниканы пайдалана бастады. Осындай ауыр кезеңнен өткен қазақты еңбекқорлығы сақтап қалды.

Этномәдени болмысымыздың нағыз айнасы болып табылатын материалдық мәдениеттің бір саласы - қолөнерді, соның ішінде осы уақытқа дейін зерттелмей келген алыс шет мемлекеті Иран қазақтарының қолөнерін зерттеу аса маңызды мәселе.

Иран мемлекетіне қоныстанған кезден бастап қазақтар өзінің ұлттық қолөнерін сақтауға тырысып, оны жергілікті халықтардың әсерімен жалғастырып дамытты. Бұрынғы өздері тұрған Маңғыстау аймағының қазақтары негізінен термелі және тақталы алашалар, түкті және тақыр кілемдер, сырмақтарды көп тоқыған. Сонымен бірге қазақтардың жаңадан орналасқан Иран мемлекеті әлемде ежелден қолөнердің орталығы, соның ішінде кілем тоқып шығаратын орталықтардың бірі болып саналды.

Қазақ халқы - өнер тарихында өзіндік алар орны бар, ерте заманнан келе жатқан алуан түрлі бай өнердің лайықты мұрагері. Бұл мұралар олардың тұрмыс тіршілігімен күні бүгінге дейін тығыз байланысты [5].

Бастапқы жылдары Иран қазақтары ұл-қыздарын мектепке оқыта алмады. 1950 жылдардан бастап ұл балаларын оқуға берсе, қыздарын тек 1970 жылдардан бастап оқытуға жағдайлары келе бастады. Сондықтан, қыз балалар көбінесе үй шаруасына қолқабыс болып, отбасының бала тәрбиесіне, әлеуметтік-экономикалық жағдайлардың едәуір жақсаруына үлес қосқаны белгілі. Олар басында тоқуды үйреніп, қоғамдық ортада олардың қолынан шыққан «Түрікмен нақышты» кілемдері жоғары мәртебеге ие болды.

Қолөнер ежелден келе жатқан кәсіп болғандықтан, Иран қазақтары қолөнер бұйымдарын өз ұлтының ұлттық нақыштарын жоғалтпай әрі қарай жалғастырып ұрпағына жеткізіп отыр. Қазақ халқы әлемнің қай түкпірінде жүрсе де өзінің ата кәсіптерінің бірі қолөнермен айналыса отырып, оны күнделікті күн көріс қамының құралы етіп алса, екінші жағынан халқымыздың өнерін танытып, эстетикалық талғамын насихаттайды.

Қазақтар орналасқан Иранның солтүстігін көбіне түрікмен халқы мекендейді. Түрікмен халқының арасында да кілем тоқудың өнері көркемдік жағынан жоғары дәрежеге жетті. Түрікмендермен бірге тұрған қазақ

тұрғындары кілем тоқу өнерінің негізін меңгерді және қазақ қыздары кілем тоқу әдістерін көршілес халықтан үйренді.

Иран қазақтарының өмірінде қолөнер әр отбасының қажетін өтейтін, отбасына табыс әкелетін кәсібінің болуы маңызды болды. Кәсіптердің ішінде негізгісі – кілем тоқу өнері жатады. Қазақтардың жергілікті тұрғындарынан алған қой жүнінің негізгі бөлігі кілем тоқуға жұмсалды.

Иран қолөнеріндегі ою - өрнегінің негізгі тақырыбы гүл мен өсімдіктер. Халықтың негізгі өнерінің дамуында сонымен бірге, географиялық қоршаған орта маңызды рөл атқарған. Өсімдік ою-өрнектері қоршаған табиғат ортасы бай халықтарда негізгі ою-өрнегі болып саналады. Иран ою-өрнегінде негізгі өсімдік ою-өрнегі басым, сәнделген барлық бұйымдарында түрленген осындай ою-өрнектер бар. Иран қазақтарының тоқитын «Гүл кілемі» жергілікті халықтардың арасында кеңінен тараған. Бастапқы кездері қазақ әйелдері кілем тоқуды түрікмендерден үйренген, бертін келе өздері осыны жақсы меңгеріп, өздерінің қыздарын, келіндерін үйретті. Іс істемейтін, қолөнерінің бір түрімен айналыспайтын әйел адам жоқ.

Иран қазақтары тоқыған кілемдер жергілікті халықтың арасында кеңінен тарады, бұл кілемдер тез сатылып кетіп, тіпті кейбір кезде алдын-ала тапсырыстарды қабылдап отыратын мезгілдер болды. Иран қазақтары арасындағы қыздың тәрбиесіне байланысты бір ерекшелігі, онда қыздар босқа жүрмейді, оқудан келгесін уақытын босқа өткізбей киім тігеді, кілем тоқып, кесте тігумен айналысады.

Сонымен, Маңғыстаудан қоныстанған қазақтар өздерінің ежелден сақталған қолөнерімен айналысып, Иран жеріне бейімделіп жаңа әдемі кілемдер, төсеніштер тоқи бастады. Сонымен қатар көп жылдар бойы түрікмендермен, ирандықтармен бірге тұрғандықтан, шебер қазақ әйелдері жүннен жасалған үй бұйымдарын түрікмен, иран халқының ұлттық нақыштарын пайдаланып әшекейлей бастады.

Сонымен, қазақтарда үй тұрмысында көп қолданылатын әр түрлі өрнектері бар қолдан жасалған кілемдер, Қазақстанда мүлдем кездеспейтін арқалық жастықтар, жайнамаздар Иран қазақтарында үй тұрмыс сәнін келтіреді және олардың арасында қолөнер туындылары өте көп сақталған. Оның бәрін үй иесі әйелдің өзі жасап, отбасында әрбір ана өз қыздарына өнерді үйретіп, тәрбиелеріне сіңіріп отыру керек деп санаған.

Ирандағы отандастарымыз тарихи соқпақтықтардың небір жолдарынан өтіп,

ондаған жылдар бойы бөгде ел, ұлт арасында өмір сүрсе де өзінің ұлттық болмысын сақтап келе жатқан диаспоралардың бірі. Иранда тұратын қазақтар ұлттық мәдени мұраны сақтап, насихаттап халыққа таныстыру үшін осы үлгілерге қарап, жастарының жадынан шығармау мақсатында қолөнерге баулып отырған шеберлерді көрдік. Сонымен бірге халқымыздың қолөнері жетістіктерімен таныстыра отырып, ата-баба мұрасына ерекше құрметпен қарауды, болашақ ұрпақтарға тәлім-тәрбие беру қызметін жүзеге асыру болып табылады.

«Ел іші-өнер кеніші» дегендей, қандастарымыздың көпшілігінде қолөнер жақсы дамығанын байқап жүрміз. Соңғы кезде Қазақстанда жүріп жатқан көші-қон процесі арқасында Қазақстанға Ираннан көшіп келген қазақтар өз өнерін Отанымыздағы бауырларымызға жеткізіп үйретуде.

Сондықтан, алыс шет мемлекеті Ираннан оралған саны көп емес қазақтар өз балаларына туған жерді құрметтеу, қадірлеу, дәстүрлерін ұмытпай өз бойына қазақшылықты, қазақтың тілі мен дінін, қасиетті дінін, әдет-ғұрып, салт-дәстүрін, заттай мәдениетін сіңіріп өсірген. Осы тұрғыдан қарағанда, Иран қазақтары қаншама басқа көршілес тұрған ұлттардың әсері болғанына қарамастан өзіндік ерекшелік пен қазақы бет бейнесін сақтап, алдағы уақытта да қазақ халқының құрамдас бөлігі ретінде тәуелсіз, егеменді Қазақстан Республикасымен әрдайым байланыста болып дамуына мүмкіндіктер бар.

Әдебиет:

1. Ескекбаев Д. Қазақ диаспорасы: бүгінгі және болашағы. –А., 2000
2. Омарбеков Т. Адай көтерілісі // Жұлдыз, 1992- №
3. Исламская Республика Иран //Культурное представительство
4. Посольства Исламской Республики Иран в Республике Казахстан, 2009
5. Омарова Г. Қазақ диаспорасы, философиялық талдаулар. К., 2011
6. Тәжімұратов Ә. Шебердің қолы ортақ. – Алматы, 1977